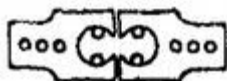

A
TÁRSADALMI LÉLEKTAN
KÖRÉBŐL

HÁROM ELŐADÁS

TARTOTTA

FARKAS GEIZA

VELIKI BECSKEREK
1925

NYOMATOTT PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJÁBAN VELIKIBESKEREKEN.

Tartalom.

	oldal
A csoportlélek.....	5
Az emberi cselekvés.....	17
Ki él számunkra?	28

A csoportlélek.

Tisztelt hölgyeim és uraim! A Torontálmezei Magyar Közművelődési Egyesület legnagyobb mértékben megtisztelő felhívására egy olyan tárgyról fogok Önök előtt szólni, amely mindnyájunkat, mindegyikünk boldogulása szempontjából igen közelről kell, hogy érdekeljen, de amellyel ennek dacára a legújabb időkig igen keveset foglalkoztak. A legtöbb gondolkodó embert tulajdonképpen csak a világháború és az ezt követő idők részint fenséges, részint borzalmas történései tették figyelmessé arra, hogy az embertömegek, melyek közt élünk, melyeket hol magunk mellett és mögött, hol magunkkal szemben látunk, nem pusztán tömegek a szó anyagi értelmében, de nem is csak bizonyos kisebb-nagyobb számú egyes ember összegeződése, hanem önmagukban is élő valóságok, melyekben annak is kétségtelen megnyilatkozásait találjuk, amit az egyes embernél léleknek szoktunk nevezni.

Az egyes ember lelkéről, miként ezt mindnyájan tudjuk, már réges-régen igen sok szó esett, mikor a »t ö m e g l é l e k« gondolata fel sem vetődött. Újabban szokássá vált a lélek létezését egyáltalában tagadni és ennek helyébe a testanyag szervezetének, működési folyamatainak tulajdonítani az egész életet, cselekvést, öntudatot, érzést. Bármennyire nem sikerült szerény nézetem szerint ezen vélemény képviselőinek álláspontjuk valóságát bebizonyítani, ezáltal nem kívánok velük vitába szállni. Csak arra mutatok rá, hogy a léleknek, mint egységes külön létezőnek tagadói is készséggel elismerik az *egyes ember egységes egyéniségét*, vagyis lelkületét és jellemét, valamint az azt betöltő és irányító szellemet.

Itt az előadásom folyamán használandó kifejezések tisztábazozatala végett annyit kell megjegyezni, hogy a lelkület alatt azt a módot értem, amelyen egy ember a környező világ jelenségeit felfogja, értékeli, azokban tetszést talál, vagy azok által bántva érzi magát. A jellem pedig azon módozatok összefoglalása, melyek szerint valamely ember az élet különféle helyzeteiben cselekedni szokott. Már a szellem, legalább a szó társadalmi értelmében, a lelkületnek és jellemnek egy bizonyos irányban, mondjuk a jó erkölcs, a művészi életélvezet, a harckészség stb. irányában való határozott tájékozódását jelenti. Ezt le kellett szegezni, miután a lelkület, a jellem és különösen a szellem fogalma a tömegelemek vizsgálatánál is nagy szerepet fog játszani.

Hi vagyok reá készülve, hogy tisztelt hallgatóim közül olyanok is lesznek, akik a tömegelemek eszméjét egyáltalában elvetik és azt mondják, hogy lelke, szelleme csak az egyes embernek lehet, mert hiszen csak az egyes ember gondolkodik, cselekszik, csak az lehet okos, vagy jó,- több ember együtt is csak azt tudhatja és akarhatja, amit köztük az egyesek tudnak és akarnak.

Erre azt felelem, hogy az egyes ember lelke magára hagyatva igen csenevész palántának bizonyulna, erejét, gazdagságát éppen csak más emberi lelkekkel való érintkezésből, együttműködésből, küzdelemből, kölcsönhatásból meríti. Egy akár csak felnőtt korában, társadalmi nevelésének befejezése után Robinson-életre kárkoztatott ember igen rövid idő múlva legfeljebb ügyes és leleményes lehetne élelme megszerzésében és az őt fenyegető veszélyek elleni óvakodásban, életbenmaradása így is nagyobb mértékben függne szervezete erejétől, ellenállóképességétől, meg a jó szerencsétől, mint magasabb szellemi tehetségeitől, tulajdonságaitól. Az egészen magára hagyott ember se okos, se jó nem lehetne, mert nem lenne ezt kívül szemben tanúsítani. Ízlése szükségképpen alegsőbbrendű élvezetekre korlátozódnék, ahhoz, amit a társadalomban »magasabb eszmék«-nek nevezünk, egyszerűen semmi köze sem volna.

Most az a gondolat merülhetne fel, hogy: tehát nem is az egyes embereknek van tulajdonképen lelkük, hanem

csak az emberek sokaságának, t ö m e g é n e k , az egyes ember lelke csak egymagában gyenge és tökéletlen, unostalan másokra utalt részecse a tömegléleknek. Sok érzéki csalódásunk egyike, hogy az egyes ember okos, jó, ízléses, igazságos, lelkes — pedig ilyen csak sok ember lehet együtt, az egyes csak, amennyiben a környező sokak behatásait kellő módon fogadja, feldolgozza és líj tevékenységbe viszi át.

Ennek a felállításnak ellene mond azonban az a, különösen Le Bon úttörő munkájában sokszorosán és meggyőzően kifejtett igazság, hogy a sok ember szellemileg nem fölötte, hanem alatta áll az egyes embernek. Már a közbeszédben is megszoktuk a tömegről, mint »buta«, »elvakult«, »lomha« tömegről szólni. És ez nemcsak ott talál, ahol történetesen kizárólag vagy túlnyomó számban fejletlen értelmű, hiányos iskolázottságú emberek verődnek össze tömeggé, melyben azután, mint a Heine által leírt állata országban, a szamarak lévén többségben, azok is jutnak érvényre. A sokaság, a tömeg akkor is alatta marad az azt alkotó emberek szellemi színvonalának, ha azok között egyetlen, a közfelfogás szerint hiányos értelmiségű, vagy erkölcsiségű egyén sincs. Éppen ebben mutatkozik meg, hogy a tömeg nem marad a benne összekerült emberek összege, hanem valami mássá lesz.

Hogy röviden jellemezzem ezt a lelki átalakulást: a tömegbe került ember lelki működése mintegy kiugrik az évezredes művelődés által kijelölt vágányból és visszacsap egy olyan állapotba, mely talán falkákban, hordákban élő és ezer veszélyek közt barangoló őseinek volt természete. Krré már a lélektannal orvosi szempontból foglalkozó tudósok, mint James, Forel is reámutattak. A tömegben levő ember csak addig és annyiban érzi magát némiképp biztosítottnak, amíg azt látja, azt gondolja, azt teszi, amit a többi — különben valamennyien ellene fordulnak, kilökik maguk közül a biztos pusztulásba, vagy éppen egyenesen reátámadnak és szét-tépik. A többiek figyelésére, a többiekhez alkalmazkodásra kell idegerezének javát fordítania, saját szemével látni, saját fejével gondolkozni nem is ér rá. Igaz, hogy az egész horda is rossz irányba indulhat és olyan helyre kerülhet, ahol éhségtől, vagy valamely nálánál erősebb ellenség támadásától elpusztul. Az is megeshetik, hogy a tömeg az egyestől olyan

tettet kíván, vagy követel egyszer, amely élete feláldozását is jelenti. De ezen veszélyek egyike sem olyan közvetlenül fenyegető, mint az, amely a falkából kimart egyént szinte biztosan érné. Amit a falkában élő ősember sok ezredév előtt érezhetett — ugyanazt érzi művelt késői utóda is egy mai tömegbe kerülve, éppen csak a jelenségek külső máza változott meg azzal, hogy a többiekhez alkalmazkodás már nemcsak testtartásban, mozgásban, hanem erkölcsi állásfoglalásokban is mutatkozik és a kizárás, melytől az egyes félhet, leginkább gazdasági vagy ismét erkölcsi jellegű bojkott alakját veszi fel.

A tömegek magatartásában, tehát bármily alacsony értelmi színvonalat jelentsen is az, bizonyos egység mutatkozik, ritkák azok az esetek, midőn valami nagy meglepetés, ijedelem hatása alatt ez az egység is felbomlik és kiki azt teszi, ami éppen eszébe jut. Az egységes magatartás azoriban nem igen lenne elképzelhető másként, mint ha a tömeg egyes vezetők, irányítók, példaadók után indul. Így is van, miként a juhnyáj egy »vezérkos« vagy ha úgy tetszik, »Leithammel« után szokott indulni, úgy az emberek kisebb nagyobb tömegeiben egyesek szavára, hírlapi felszólítására, uszítására, példájára szokott a többi egyes ember fekete-kávéja mellett politizálni, az utcán tüntetni, a választásoknál szavazni, legközelebb megrendelendő öltözetének színét és szabását megválasztani. És — ezt jól jegyezzük meg — mindezt nem annyira azért teszi, mert a vezető egyént minden másnál okosabbnak, vagy jobbnak tartják. Hanem legtöbbször csak azért, mert úgy gondolják, vagy úgy érzik, hogy ama bizonyos vezető követésével maradnak leginkább benne a falkában, élvezik legvalószínűbben az abban maradás anyagi biztonságát és megnyugvását. A vezető egyéneket, ha követésük közben életsorsuk jelentékeny javulását érhetik el, vagy remélhetik legalább, valóban nagyra is becsülik és őszintén dicsőítik. De ez a dicsőítés őszinteség nélkül is megszokott történni, mint a falkához, a tömeghez alkalmazkodás egyik jelensége. A hangadók ilyen nem őszinte magasztalásával tökéletesen összefér azoknak mély megvetése is, hány ünnepezt politikusra sütötték reá már saját párthívei, hogy szennyeskező, hány valódi nagy emberre mondtak követői legalább annyit, hogy éhenkórász, rossz üzletember!

Mihelyt a tömeg egyesek után indul, úgy látszik, mi oka sincs annak, hogy a tömeg állásfoglalása esztelenebb legyen, mint az egyesé. Hiszen nem valószínű, hogy éppen az átlagnál alacsonyabb értelmi színvonalú emberek juszanak hangadó szerephez. Sőt inkább az várható, hogy az emberek többségének figyelme és követőkészsége tehetségesebb egyének felé fordul és így a tömegcselekvés még értelmesebb lesz, mint a sok egyes külön cselekvése lett volna. Ám aki egyszer tömegvezetővé lett, az éppenúgy rabja a tömegközösségnek, mint bármely utolsó együttkiabáló, az is rendszerint rabszolgamódra alkalmazkodik ahhoz az irányhoz, melyről azt hiszi, hogy leginkább elfogadják, mert már nemcsak a falkában megtűrését, de vezető állását is félti, melyről tudvalevőleg nem mindig látja a leesését, ha egyszer a tömeghangulat megváltozik. Így még a tehetséges tömegvezető is az általa vezetettek hangulatának, készségének kémlelésére kénytelen képességei javarészét fordítani és ezért a tényállások megítélésében, a teendők mérlegelésében sokkal kevésbé képes magasabb, vagy csak előrelátóbb szempontok érvényesítésére, mint egy talán kisebb tehetségű ember, aki teljes nyugalommal intézi saját ügyeit.

De a vezetés nem is kerül szükségképpen az előrelátóbb, a szó magasabb értelmében tehetséges emberek kezébe. Sőt a tömegben az értékesebb tehetségek helyett inkább egy ezektől független, feltűnő és elhíttető képesség jut túlnyomólag érvényre. A történelem elég példáját szolgáltatja annak, hogy a vezetők éppen akkor veszítik el hatalmukat, mikor megpróbálnak valóban értelmesen gondolkozni és erkölcsösen cselekedni.

A vezetős szerep és ezzel a tömeg-igazodás kialakulásai, változásai külön érdekes jelenségcsoportot képeznek. A tömeg általában nem szívesen hagyja el meggyökeresedett meggyőződését, tér el megszokott cselekvési irányától, pártol el egyszer elfogadott vezetőitől. Aki a tömegbe került embert ilyesminek helyességéről, célirányosságáról akarja meggyőzni, annak nemcsak e változást kell megindokolni, elfogadhatóvá tenni, hanem azt is be kell tudni bizonyítani, hogy az átpártolás nem fogja az illető embert társaitól elválasztani. Olykor azonban az ilyen átpártoltatás hirtelen sikerül, kivált az általános izgalom, tűrhetetlenné váló feszültség idején,

amikor valakinek elegendően suggestív fellépésével sikerül a tömegben minden, vagy legalább a legtöbb emberrel elhitetni, hogy az új irány, az új cselekvésmód, az új behódolás, melytől talán bensőjükben még sokan irtóznak, nemcsak elkerülhetetlen, de az képezi ezentúl a »többiek« álláspontját. Innen a tömegek csapongása, a régi hagyományokhoz való görcsös ragaszkodás és a réginek, szentnek dühös, meggondolatlan rombolása, a fégiéktelenebb szabadosság, korhelység és a legszigorúbb erkölcsi igények, a legvéresebb kegyetlenség és a legérzelgősebb emberszeretet, végül a leghősiesebb elszántság és fejvesztett félelem között. A vezetőkre nézve pedig mindig az áll, amit Robespierre-re mondtak hatalmatetőpontján: »a Tarpeji szikla közel van a Capitoliumhoz«. — Minden, csak némileg vezetésre képes ember remélheti, hogy egyik vagy másik pillanatban a tömeg élére kerül, de azután semmi valódi biztosítéka nincs arra, hogy ott meg is maradhat, dicsőítését nem követi a legnagyobb gyűlölet, üldözés, megalázás.

Tehát az egyes ember nem okos, az emberek sokasága még kevésbé az, kinél van most már a magasabb értelem? Talán az emberek szervezeteinél? Fezzel a kérdéssel is szembe kell néznünk.

S z e r v e z e t e k akkor keletkeznek, ha több ember akár szabad elhatározásából, akár az életviszonyok nyomása alatt lemond arról, hogy teljesen szabad önkénye szerint cselekedjék és eleve aláveti magát más emberek parancsának, irányításának, tanácsának, a másokkal közösen elfogadott eljárási szabályoknak. Ebben az értelemben szervezet már egy asztaltársaság is, melynek tagjai bizonyos napokra összejövetelüket ígérik, ott bizonyos esetekben kisebb-nagyobb összegeket fizetnek le, talán *egy-egy* asztalfőnök jeladása szerint isznak is. Azután szervezetek, az összes egyletek, testületek, hivatali karok, hadseregek. Végül a legmagasabbrendű szervezetek a **k ö z ü l e t e k**, községek és mindezek fölött az állam, melynek szervei a polgárok mindazon viszonyait szabályozhatják, melyekkel foglalkozni jónak látják, keresztültörhetnek úgy az egyesek, mint az egyéb szűkebbkörű szervezetek akaratán, bizonyos szabályok szerint rendelkezhetnek a polgárok vagyonával, munkájával, még életével is.

A szervezetekben, még inkább a közületekben olyan tevékenységet látunk, melyet határozottan értelminek minősíthetünk. Minden szervezetben van egy vagy több olyan ember, akinek kötelessége mindazt figyelni és tudomásul venni, ami a szervezet működésére, az egyes tagoknak abban kiszolgált érdekeire nézve jelentőséggel bírhat. Vannak benne esetleg olyan emberek, akiknek tiszte az ily módon tudomásukra jutott tényeket megfontolni, egymás közt megvitatni, azokra nézve együttesen, megegyezés vagy szavazás útján véleményt alkotni, vagy határozatot hozni. Végül van *egy vagy több* ember, akinek joga és kötelessége azt, amit ezen értesülés, megfontolás és útmutatás alapján célirányosnak, vagy kötelezőnek állapított meg, a szervezet összes, *vagy* csak érdekelt tagjainak elrendelni, a rendelkezés kereszt túlvitelét még a többiek segítségének igénybevételével, a netalán ellenszegülők kívánsága ellenére is eszközölni.

Magasabb értelem működik-e ezekben a szervezeteké ben, mint az egyes emberekben, vagy ezek tömegeiben? Bizony nem mindig! Mindnyájan tudjuk, mit jelent a bürokratizmus, a katonai copf, a szabályok és függőségi viszonyok mértéken túlmenő, gondolatnélküli keresztülhajtása, a közületi szerveknek az élet gyakorlati jelenségeitől és szükségületeitől való elidegenedése. Tudjuk, mily sokszor adnak hamis képet még a választások, tanácskozások, szavazás sok is az érdekeltek többségének meggyőződéséről, kívánság gairól. Látjuk, mily nehézkesen, mennyi felesleges erőpazarlással, költséggel, mennyi elégedetlenség támasztásával viszik keresztül sokszor a szervezetek — a jótékonyági egyletektől kezdve ismét az államig — magukban véve valóban üdvös határozataikat, mennyivel könnyebben és mégis körültekintőbben cselekszik hasonló esetekben az egyes ember, mennyi-vei inkább megtalálja a helyes utat olykor még a »tömeg ösztöne« is. Es ha a szervezetben összekerült emberek már nem látják abban többé érdekük megvalósítását, ha közömböské válnak céljai iránt, vagy éppen meggyűlölik — akkor mihamarább megszűnik a szervezet érdekében minden tevékenység, minden áldozat és ezek helyébe a szervezet képviselőinek kijátszása, a rendelkezéseik elleni nyílt lázadás, az egyéni érdek és önkény feltétlen előtérbehelyezése áll be. Akkor a szervezet holt vázként áll előttünk, mely az első

szélfuvallatnál porrá hull szét, helyében nem maradnak csak egyesek, akiknek mindegyike saját feje és szíve szerint indul, vagy legfeljebb tömegek, amelyek együttes irányban mennek ugyan, de ez már nem a szervezet iránya.

Ki éli tehát a magasabb értelemben vett életet, kiben alakul ki a valódi szellem, ha sem az egyéneken, sem a tömegeken, sem a szervezeteken? Talán a fajokban? A faj egyike a legnehezebben körülírható fogalmaknak, magában véve nem is adhat az egyeseknek mást egyéni hajlamosságoknál testi és idegműködési tekintetben, melyek azután a nevelés, a környezet, az életalakulás hatása alatt fejlődnek bele valóságos lelkületekbe, jellemebe. Mondhatni, minden faj képviselőit megtalálhatjuk mindenféle tömegekben, szervezetekben, közületekben, mindenütt megtalálják helyük ket, mindenütt együtt éreznek, együtt cselekszenek más fajtájúakkal, sokszor maguk fajabeliek ellen is. A fajok tehát csak a tömegeket és szervezeteket alkotó egyének kialakító tényezőjeként működnek, saját életük az emberi szellem és erkölcs birodalmában nincs. Az úgynevezett »faji lélek« legfeljebb az egyéni lélek mögött és alatt működhetik, föléje ennek semmi tekintetben nem emelkedhetik.

Marad még egy a csoport, az melyet Le Bon nem egészen szerencsésen homogén tömegnek nevezett, Csoport alatt az embereknek közös életalakulás és ebből származó közös érdekkör által összehozott és összetartott többségét kívánom érteni. A csoport nem egyszerű embertömeg, melybe a legkülfölbözőbb előéletű egyének véletlenül, olykor óhajuk ellenére összekerültek, amelyben és amelyen kívül mindegyik kész adandó alkalommal teljesen a maga útján keresni boldogulását. Nem is szervezet, melyben csak a külső kényszer vagy a vállalt kötelezettség tartja össze és működteti együtt az embereket más emberekkel. Hanem egy olyan közösség, melynek minden többi tagjával közösséget is érez az ember, melynek közös élményei, emlékei, benső érzésére hatnak, melynek közös céljai érdekében önként hajlandó működni, dolgozni, áldozni, küzdeni, akár másokkal tömegbe is verődni, vagy szervezetbe állni.

A csoportok közt igaz, megkülönböztetést kell tennünk, a szerint, amint azokat csak az élet tényleges alakulása képezte ki, vagy már a tagjaiknak tudatába is léptek és így

nemcsak ösztönös, de tervszerű együttműködésüknek is irányt adnak. Hogy erre a megkülönböztetésre mindjárt egy igen nagy példát mondjak: a nők helyzete az egész világon évezredek óta némely közös vonásokat mutat, mely körülmény folytán *bizonyos* jelenségeket, történéseket egyformán fognak fel, bizonyos kívánságokat egyképen nyilvánítanak és visznek keresztül, ebben az egyforma lelkületben és jellemben egymást a férfiaknál jobban megértik és készebben támogatják, — tehát kétségtelenül *egy* igen nagy csoportot alkotnak. Ám ennek a csoportnak létezése évezredek óta öntudatlan volt és csak újabb időben vált tudatossá a nőmozgalomban, a feminizmusban.

Egy további különbséget ad a csoportok között az, hogy a természet rendje, vagy a társadalmi viszonyok alakulása folytán az összetevő egyének akaratától függetlenül jöttékbe létre, vagy pedig ezen egyének meggondolása, elhatározása hozta-e őket életre. Az első fajta csoport példája: az összes gyermekek vagy egy bizonyos család gyermekei, de a vagyontalanok, vagy oklevelek összessége *egy* országában, vagy az egész világon, a másodiké a közös keresetre, tanulmányra, vagy szórakozásra indultak összessége.

Ebből a futólagos összeállításból már az is kitűnik, hogy az ember egy időben többféle csoport tagja és minden ezen csoportokban más-más társakkal lehet együtt. Az élet nehéz választásainak, a lelkiismereti összeütközéseknek idején mutatkozik azután meg, melyik csoporthoz tartozik az ember teljesebb szívvel, melyiknek közös gondolkozásmódja szerint fogja fel inkább a környező világot, melyiknek érdekeiért készebb egyéniségét latbavetni.

A csoportok közt, melyek az ember lelkületét, magatartását, cselekvését befolyásolják, egyike a legszűkebb körűeknek, de a legtöbb esetben mégis a legjelentőségtebb a család. Mi sem határozza meg nagyobb mértékben az egyes ember véleményét, vagy legalább érzelmét *egy bizonyos* dolog vagy személy iránt, mint amit róla családjában hall, mi sem indítja erélyesebb, kitartóbb munkára, elszántabb küzdelemre, mint családjának érdeke, vagy az azt egészében, vagy egyes tagjaiban érő sérelem, fenyegető veszély.

Az embert befoglaló nagyobbkörű csoportok közül a két legjelentőségtebb a *n e m z e t* és a *t á r s a d a l m i*

osztály. Utóbbi azokat alkotják, akik egy bizonyos, legfőbb jelentőségű érdeküket, megélhetésük és érvényesülésük főalapját közösnek látják és ennek folytán érte közösen, vagy legalább párhuzamosan, vállvetve dolgoznak és küzdenek. A nemzet pedig azokból áll, akik az élet valamennyi vagy legtöbb irányában ugyanazon eszmekört, ízlést, ugyanazon kívánságokat, eszményeket táplálják, legtöbb anyai és eszmei szükségletük, vágyuk kielégítését, mindnyájuk egyirányú ténykedésétől várják.

Csakis mint kisebb-nagyobb csoportok tagja emelkedhetik ki bármelyikünk egyéni korlátoltságából és kicsinyességéből. Az ember nem tudna az éppen tányérára rakott táplálékon, a számára megvetett ágyon túl semmit szépnak, jónak, nagyszerűnek, dicsőnek találni, ha nem látná azt a jelentőséget is, mellyel a nagy természet és az emberi világ jelenségei és történései nemcsak reá nézve, hanem azon csoport számára is bírnak, mellyel egynek érzi magát. Mert az egyes ember igen kicsiny, naggyá csak akkor lehet, ha valami nagyobbal válik *eggyé*. De csoporthoz tartozása, ebbe olvadása nélkül az ember cselekvése se mehetne túl a legsőbbrendű állati ténykedéseken, csak aki többekért képes cselekedni és e közben saját személyét is csak (így különféle módon fel is áldozható elemnek tekinteni — az cselekszik emberileg a szó magasabb értelmében.

A magasabb élet, vagy lélek tehát nem az egyes emberben van, ez csak mint részelem érvényesül. Nincs az emberek tömegeiben sem, ezek csak magukban véve tehetetlen, értelmetlen, bárha nem élettelen anyagalmazatok. De nincs a szervezetekben sem, ezek nem egyebek az anyagrészek kölcsönös elhelyezkedési szabályainál, melyek a valódi életben érvényre, gyakorlatra juthatnak is, meg nem is. Hanem a csoportok élnek a magasabb emberi, szellemi és erkölcsi életet, ezek egyesítik valóban összetartó tevékenységbe az egyéneket, ezek adnak határozott irányt a törneknek, ezek alakítják ki, tartják fenn és szüntetik meg egykor a szervezeteket.

Hogy egy példát mondjak, egy bizonyos területen történetesen összeverődött emberek, mihelyt egymást észreveszik, tömeget alkotnak, mely tájékozatlanságában hol csökönyösen ragaszkodni fog ahhoz, amit véletlenül elkezdett,

hol vak hiszékenységgel fog egyesek után menni, akik jónak látják számára valamit indítványozni. Ha ez az indítvány közhatalom felállítására, ennek való engedelmeskedésre irányul és a tömeg ezt elfogadja, állam keletkezik, mely azonban semmi eredményt nem fog elérni és mihamarább szét is bomlik, ha az emberek idegenül tekintenek reá, rajta kívül vagy éppen ellenére keresik egyenként boldogulásukat. Csak ha a területen együvékerültek már annyira összeszoktak és annyira megszerették ama földet, hogy csak azon és csak egymással óhajtják életüket leélni, akkor keletkezik egy nagy csoport, *e.gy* nemzet, mely a lakosság életét, ennek állandóságát és cselekvőképességét valóban beleviheti az államszervezetbe és megnyithatja az emberi történelem egy *új* lapját.

A csoportokban él tehát a magasabb lélek, vagy szabatosabban: az, ami az egyes embernek a magasabb lelket adja. Á valamely módon egymáshoz tartozó emberek együttes érzései és törekvései ugyanolyan egyedüli életelemet képviselnek az emberek többé-kevésbé szervezett tömegeiben, mint a léleknek nevezett, soha teljesen fel nem deríthető valami az egyes emberi testnek szervezett formában megjelenő tömegében.

Túlságos messze ugyan nem lenne tanácsos ezt a hasonlatot, vagy egyezésmegállapítást tovaszöni. Legkevésbé szabad a szerves társadalmi elméletek túlhajtóinak tévedésébe esnünk, akik az államban, társadalomban az emberi testrészeknek valósággal és nemcsak képletesen megfelelő szerveket véltek feltalálni. Az egyén mindig egy, a csoport pedig mindig többől áll, az egyén azt mondja magáról: én, a csoport pedig csak úgyis tagjainak szája által mondhatja, hogy: mi. Ezen a két rövid szón ismerhetjük meg a homályos tudatú kis gyermekből öntudatos emberré fejlődött embert és a meghatározatlan együvévalóság érzésből az összetartozás tudatára ébredt csoportot,- az egyik azt kezdi mondani: én, az enyém, a második: mi, mienk. Ezek a rövid szavak határozzák el egész további életfolyásukra, egész érzésvilágukat, maguktartását. Ezekre azonban, ezt ne felejtsük el, az egyesnél mindvégig azt mondjuk, hogy: *e g y é n i*, a csoportnál pedig, hogy: *k ö z ö s*.

Az emberek csoportjai bizony, fájdalom, nem működnek egymás mellett és egymáson keresztül teljes egyetértésben.

A számomra kiszabott idő rövideje nem engedi, hogy a csoportok összeütközéseire, versengéseire, harcaira is kitérjek. Csak azt a kérdést vetem fel: megszűnhetnek, vagy legalább az eddiginél nemesebb, valóban emberségesebb formába juthatnak-e? Feleletem erre: igen, ha a legnagyobb embertömeg, amely a földön lakó összes embereket magába foglalja, egykor egyetlen nagy, közös érzésű és érdekű csoportnak fogja magát felismerni. Ez azután az összes rész-csoportokat, mint a tiszta napfény a színsugarakat, szeretetteljesen magába olvaszthatja. Hiszen erre a legújabb évek történetének minden borzalma mellett nem egy biztató reménysugarat látunk, nemcsak az eszmék, de a tények világában is. Ha akkor a közös emberi célok megvalósítása végett egy az egész embertömeget magába rendező szervezetre lesz szükség, ennek legmegfelelőbb alakban való megtalálása már nem fog nagyobb nehézséget okozni, mihelyt öntudatosan létezni, működni, élni fog a valóságban a nagy csoport, melyben egyedül lehet minden egyes parányi ember mindenkorra nagy: az E m b e r i s é g .

Az emberi cselekvés.

Tiszteit hölgyeim és uraim! »Gondolkozom, tehát vagyok« — ezzel a következtetéssel nyugtatták meg magukat elmúlt századok bölcselkedői a lét és nemlét kérdései és kétségei, azon kínos bizonytalanság fölött, mely miatt az ember még abban is kételkedik, hogy egész világa és ő maga egyáltalában létezik-e.

Amilyen világos, tetszetős ez a megnyugtató, époly kevésbé örök értékű. Annyi bizonyos, hogy ha csak éppen gondolkodásunk, elmélkedésünk perceiben léteznénk, még az életünket alkotó rövid pár évnek is csak igen kis töredék-részén át lenne okunk létünkben hinni. Rendszerint, még ha nem alszunk is, hanem a legéberebben mozgunk a világban — nem azt állapítjuk meg, hogy »gondolkozom, tehát vagyok« — hanem csak érezzük, hogy »teszem, amit tennem kell«. Tevékenységünkben, cselekvésünkben folyik le egész életünk, létünk.

Persze azért, mert minden pillanatban *úgy* érezzük, hogy azt tesszük, amit tennünk kell — még távolról sem vagyunk sorsunkkal, még saját magunkkal sem mindig megelégedve. Az, hogy valamit tennünk kell, vajmi sokszor jelentkezik előttünk, mint keserves kényszerűség, a rideg külvilágnak, vagy saját lényünknek kényszere. Igen-igen sokszor érezzük, még gondoljuk is cselekvésünk közben, hogy másként szeretnénk tenni, ha lehetne,- jövőben hasonló alkalmakkor biztosan másként is fogunk eljárni, amit pedig a múltban megtettünk, azt ma semmi esetre sem tennők éppenúgy. Valósággal kivételesek azok a pillanatok, amelyekben azt mondhatjuk magunkban: ezt teszem, mert ezt kell tennem és örülök, hogy tehetem.

Beh sok ember is szeretne másképp cselekedni, tehát másféle lenni, mint amilyen! Mennyire irigylik egymást az emberek

éppen cselekvési lehetőségeik, készségeik miatt. »Csak én úgy tanulhatnék, sportolhatnék, mulathatnék, mint ez az ismerősöm!« — »Csak nekem annyi türelmem, lelki nyugalmam lenne a kellemetlenségek elviselésére, mint amannak!« — »Csak olyan merész, olyan lelkiismeretlen tudnék lenni, olyan pofám lenne!« — És aki saját személyére nézve már bele-nyugszik abba, hogy ő csak olyan, amilyen — az legalább gyermekeitől, utódaitól kívánná, követelné, hogy az élet minden helyzetében úgy járjanak el, ahogy azt ő maga a leg-tökéletesebbnek véli.

Mi is adja meg az ember cselekvésének indítékát, irányát? Honnan van, hogy körülbelül mindig bizonyos módokon teszünk meg bizonyos dolgokat, még ha ez nem is tetszik nekünk és semmiféle hatalom nem akadályoz abban, hogy egészen másként is járjunk el? Ha akaratunk legalább minden külső kényszertől szabad — miért küzdünk önmagunkkal sokszor oly gyötrelmesen, mielőtt valamire elszánjuk magunkat, miért vetjük azután önmagunknak oly keserűen szemünkre azt, amit egykor szabad akaratunkból tettünk?

Ezekre a kérdésekre leszek bátor a következőkben, lehetőleg rövid feleletet adni és egyszersmind az emberi akarat alakulását, működését az életen keresztül, a bölcsőtől a sírig néhány rövid vonásban megvilágítani.

Úgy érzi az ember, hogy azt teszi, amit tennie kell, de nem teheti mindig, amit tenni szeretne. Ezt a gondolatot, vagyis inkább érzést már csecsemő korában kénytelen megismerni, a mikor nemcsak a körülötte levők, a »nagyok« cipelik, mosdatják, pólyázzák, becézik kedve ellenére is, nemcsak párnái, játékai, eledelei nem teremnek rögtön ott, ahol kívánná, ~ de még saját tagjai sem mozognak úgy, ahogy ez legjobb lenne. Hol kezeckéje túlkicsiny valamihez, hol lábacska tulgyenge és hangja legteljesebb kibocsátásával, legvadabb bőgésével sem tudja környezőit mindig idején reávezetni arra, amit érdekében tenniök kellene.

Mire az emberke valahogyan már jobban beletanult abba, mit kell tennie, hogy kényelmetlenül ne feküdjék, éhen ne maradjon, már rendesebben tud mozogni, sőt helyét változtatni, mászkálni, járni, futkosni is tud — akkor megint csak azt tapasztalja, hogy igen-igen sokszor nem teheti azt,

amit éppen tenni szeretne. A szék nehéz ahhoz, hogy odavigye, ahol reá akarna mászni, a csupor ahelyett, hogy szépen szájába ontaná a lekvárt, kiesik kezéből és eltörik, a kutya vonyítva elszalad, vagy harap, ha fülét akarná cibálni. Rs a többi gyermekek, hol úgy játszanának, mint ő, hol azonban másként és ha mégis a maga útján marad, még fel is lökik, vagy elagyabugyalják. A felnőttek hihetetlenül nagy erejüké kel, eszükkel, minden édes csemege, emellett minden fájdalom virgács fölötti rendelkezésükkel meg éppen minduntalan keresztülviszik, hogy ő ne azt tegye, amire kedve van, hanem valami egészen mást, ami csakis nekik, a nagyoknak tetszik. Nincs ez másképpen akkor sem, mikor a nagyobbacska gyerek már iskolába jár, mikor az ifjú az életbe kikerül. Olykor megteheti azt, amit akar, még másokat is rávehet, rákényszeríthet arra, ami neki tetszik. De más igen-igen sok esetben csak neki kell engedni -gy más embernek, sok más embernek, a környező világnak, természetnek, saját teste, egészsége, ereje állapotának, Ez az olykor már észre sem vett, de olykor még igen keservesen megérezett szükség nem marad el felőle teljes korában, még aggságának idején sem... Az embernek minden cselekvésében alkalmazkodnia kell, tulajdonképpen minden cselekvés csak alkalmazkodás a környező világ és társadalom adottságaihoz. Az alkalmazkodásnak ugyan sokféle módja van,- ahogy az életben nem vagyunk kétszer egészen ugyanabban a helyzetben, úgy alkalmazkodásunk, cselekvésünk sem lehet kétszer egészen ugyanaz. Azért némely közös vonást alkalmazkodás saink eseteinek nagy számában feltalálhatunk és ezért azokat bizonyos csoportokba rendszeresíthetjük. Így megállapíthatjuk, hogy az alkalmazkodás vagy mint engedés, vagy mint ellenállás jelenhetik meg. Bármily eltérő egymástól első látszatra ez a két cselekvési mód, agy lényeges, közös vonásuk van és ez az ember addigi magatartásának bizonyos irányú elváltoztatása egy más emberre vagy más hatótényezőre való tekintetből. Az az ember, aki átengedi helyét annak, aki azt el akarja foglalni, bizonyára alkalmazkodik. De alkalmazkodik az is, aki a helyére pályázót visszalöki és ebben a heves mozdulatban máris feladja addigi nyugalmi helyzetét. Az alkalmazkodás továbbá a társadalomban es pedig nemcsak az emberek, hanem általában az élők társa-

dalmában, mások segítségével, pártfogásában, de viszont mások megtámadásában, károsításában, elpusztításában is megnyilvánulhat. Mindezekben a ténykedésekben feladja az ember tagjai, izmai, idegei add igi nyugalmát, fogyasztja erejét, leköti működőképességét, csak azért, hogy *egy* más valakivel vagy valamivel szemben helyzetét *egy bizonyos* módon kialakítsa.

Az alkalmazkodásnak, illetőleg az engedésnek egyik leggyakoribb, a nagy természet háztartásában, a fajok, nemzetek, kultúrák kialakításában alapvető jelentőségű esete az utánzás. Tudjuk, hogy már a magzat utánozza fejlődésében szüleit, őseit, a gyermek már tudatos cselekvéseiben idősebb társait, minden ember többé-kevésbé azt a környezetet, melybe sorsa éppen belehelyezte. Nemcsak szüleit, jóbarátait utánozza az ember, nemcsak a rokonszenv, a szeretet nyilvánításait adja vissza, hanem utánozza a »ha te úgy, hát én is úgy«, elve alapján legádázabb ellenségeit is. Előfordul és az emberek ténykedéseiben szerepet játszik az utánzás visszája is: midőn valaki csak azért tesz, vagy nem tesz valamit, hogy *egy* más valakihez hasonló *η e* legyen.

Az alkalmazkodás, elsődleg mindig áldozatot, szenvedést jelent, legalább első ízben mindig rosszul esik, ha az embernek mást kell tennie, mint amit legbelső gerjedéiméből »önmagátok tett volna meg. Ha azután egy-egy alkalmazkodás után mégis jobban érzi magát, mint előtte, azt találja, hogy az új irányban további kényszerektől zavartalanabban haladhat, cselekedhetik tovább — akkor élvezetté lehet, ami előbb kín volt, mert beáll a megszokás, a felvett cselekvési mód megkedvelése, a saját akarattal azonosítása, mely miként még látni fogjuk, egészen az élet hozzákötéséig mehet.

Az alkalmazkodás mindig kétélű és ezért mindig kockázattal, veszéllyel jár. Az ember nem engedhet egy embertársának, vagy akár egy természeti behatásnak anélkül, hogy más embertársaknak ellentálljon, más természeti behatásoknak ellene szegüljön. Aki a szélvihar elől kitér és kerülő utat tesz, vagy otthon marad, ezáltal másirányú fáradtsággal, vagy keresetvesztéssel száll szembe. Aki *egy* más embert a leghűségesebben és engedelmesebben szolgál — ezáltal is, sőt éppen ezáltal, a leghamarább jut olyan helyzetbe, melyben más embertársának kívánsága ellenére kell cselekednie. Persze

mindez megfordítva is áll: ha senkinek és semminek nem tehetünk szolgálatot mások megkárosítása, bántása nélkül, másrészt nem is bánthatunk senkit és semmit úgy, hogy abból másvalakinek vagy valaminek előnye, haszna ne legyen. Minél buzgóbban kigyomlálunk bizonyos növényeket, annál erősebben fejlődhetnek ugyanabban a talajban mások. Aki egy embert pályájától elüt, még a halálba is kerget és ezzel egész családját nyomorba taszítja, ugyanakkor másnak vagy másoké nak nyit kereső, érvényesülő lehetőséget. Aki a rókát, megöli, meghosszabbítja a nyúl életét, míg akinek vadászat közben netalán megesnék a szíve a szép kis okos rókán — ezzel már halálra is ítél egy vagy több tapsifülest.

Ebben áll az alkalmazkodás, a cselekvés kétélűsége. Kockázatát pedig az adja meg, hogy az ember minden egyes cselekvése, minden alkalmazkodási ténye előtt választani kénytelen, hogy kihez, mihez alkalmazkodják minő fajta engedés, szolgálás útján — és viszont kihez, mihez, mifajta ellenállással, harci ténnyel. Életünk legkínosabb pillanatai azok, melyekben nem tudjuk, mit is tegyünk, melyik tényünkkel biztosítunk lehetőleg zavartalan, nyugalmas, élvezetes életet legalább egy rövidebb-hosszabb időre magunknak és azoknak, akiket szeretünk — és viszont melyikkel zúdíjtuk a szenvedések, kényszerhelyzetek özönét, esetleg pusztulást, halált is saját hajlékunkra, vagy jóbarátainkra. Ennek a kétségnek kínja fokozódik a kétségbeesésig, amidőn valamely eshetőséget bizonyosnak is látunk és mégsem vagyunk képesek elfogadni. Hiszen egészen bizonyosan soha, még legrendesebb, mindennapibb ténykedéseink előtt és közben sem tudhatjuk, mivel teszünk jót vagy rosszat magunknak és másoknak, mert szűkkörű emberi tudásunk az élet nagy színterének legkisebb mezején sem tekintheti át az eredményt befolyásoló és esetleg eldöntő, ható tényezőket. A gondos anya, midőn beteg gyermeke számára gyógyszerért megy, egy végzetes tévedés folytán halálos mérget hozhat neki, a katona, midőn az ellenségre süti fegyverét, saját bajtársát is eltalálhatja. Aki valahol munkába áll, egy üzletbe fog, egy pályára készül — bármily éles ésszel számította is ki cselekvése összes esélyeit, bármily valószínűvé tette a legjobb eredményt, mégsem tudhatja, nem a nyomor, a pusztulás útját kereste-e fel. Ha ha a választás csakugyan balul üt ki, az i n g a d o z á s kínját

egy újabb, talán kevésbé éles, de ezért sokkal tartósabb, esetleg az egész további élet tartamát kitöltő kín váltja fel: az önvád kínja.

A cselekvés előtt, az akarat ingadozásának percei után az elhatározás pillanata már valóságos megkönnyebbülést hoz még akkor is, ha az elhatározás súlyos szenvedések, fenyegető veszélyek vállalását jelenti. Sokkal jobban érzi magát az ember, mihelyt nem arra kell gondolnia, hogy mit tegyen, hanem már csak arra, hogy hogyan tegye. Mert akkor nem kell többé cselekvése irányára nézve alkalmazkodnia, ez megtörtént, most már csak az marad esetről-esetre, pillanatról-pillanatra, mozdulatról-mozdulatra eldöntendő, hogy mivel marad meg az elfogadott, sajátta tett irányban, mi módon viszi jól véghez, amit magában már egyszer »feltett«. A rohamra menő katona, a műtőasztalra fekvő beteg, málnem szenved annyira, mint a parancsnok a roham vezénylese, a beteg a műtetre való elhatározás előtt.

A kockázatot, mellyel minden cselekvés jár, nem kerülhetné el az sem, aki a legtunyább tétlenség, a legvajszerűbb engedékenység álláspontjára akarna visszavonulni. Fakírszerű, merev nyugalmi helyzetben senki sem töltheti el egész életét,- ha valaki semminő erkölcsi indítékokat, kötelezettségeket nem ismerne is el — testi szükségletei mégis mindennap munkára, cselekvésre kényszerítenek, mely miként láttuk, máris nem lehetséges bizonyos, habár rendszerint csekély kockázatok nélkül. Ám az ember még a kockázatvállalásnak erre a minimumára sem vonulhat vissza, aki soha az életben messzebbható kockázatokat nem vállalna, az mihamarább sem nem keresne, sem a megkeresettet, vagy akár ingyenesen megkapottat meg nem tarthatná, nem élvezhetné,- azt a szó szoros értelmében korbáccsal hajtáná az élet, az előbb talán elkerülnél sokkal terhesebb, sőt kockázatosabb erőfeszítésekbe, vállalkozásokba. Aki mer, az néha nyer. De aki nem mer, az biztosan elpusztul.

A választás és elhatározás kínjától aránylag még legszabadabb marad az ember, ha cselekvése irányát, zsinórmértékét egyszer mindenkorra megállapítja, elveket fogad el, kötelezettségeket vállal. Es ha embertársai között egy vezetőt, urat, tanácsadót keres, akinek szavát, parancsát, tanácsát vakon követi. Az a sok előny, kitüntetés, az az

őszinte tisztelet és szeretet, melylyel az emberek vezetőiknek adóznak — mutatja, mily nagy szolgálatnak érzi a legtöbb, sőt az élet több-kevesebb vonatkozásában minden ember, ha valaki helyette gondolkozik, választ, határoz.

Az ember választásainak különösen tragikus vonást köUcsönöz az, hogy amíg az *egyes* ténykedésektől várt, az egyes vállalkozásokkal még a legjobb siker esetén is elért eredtnél nyék, előnyök rendszerint az egyéni jólét, szabadság, nyugalom igen csekély mértékű biztosítását hozzák — addig a vállalt kockázatok, veszélyek kiszámíthatatlan arányokba nőhetnek. Nincs az a veszély, mely esetleg halálosnak ne bizonyulhatna, mert nincs az a bár csekélynek látszó sérelem, ártalom, mely következményeiben az életet is meg ne rövidíthetné.

Különösen áll ez a harcra, küzdelemre nézve. Hiszen voltaképen m i n d e n t é n y k e d é s h a r c, munkánk már harc, az anyag ellentállásával és szervezetünk gépezetének gyengeségével, tökéletlenségével, a táplálkozás harc az eledel ellenálló, olykor egyenesen káros sajátságaival,- a szerelemről itt nem is kell beszelnünk, ennek »harcait« mindenki tapasztat lásból ismeri. De mi most nem ezekre a harcokra gondolunk, hanem az embernek ember elleni küzdelmeire, aminőket az érdekek, törekvések, kedvtelések összeütközése minden nap és minden órában számtalanszor vet felszínre. Nos, az emberek között sincs olyan harc, olyan ellentét, mely halálossá ne fajulhatna, ami talán évődésen, egyszerű ellenmondáson kezdődik, élethalálharccá nőhet, ha az »egyik szó adja«, az egyik tett követi a másikat.

Emberi világunk már egyszer *úgy* van megalkotva, hogy az embertársak ellen való küzdelmeket éppoly kevésbé kerülhetjük eí egészen, mint akár a nagy természethez alkalmazkodást. A felebarátok között fellángolt harc eredményétől azután igen nagy mértékben függhet a beléje keveredettek egész további életének alakulása: a győztes nyugodtabban, további alkalmazkodások, választások, küzdelmek kevesebb vállalásával élhet vagy indulhat újabb vívmányokra, míg a legyőzött az előbbieknél súlyosabb kényszerhelyzetek előtt látja magát, már nem is előnyök között választhatja a nagyobbat, hanem legfeljebb bajok közül a kisebbet. Ezért helyezi az ember leginkább ebbe a harcba egész testi és szellemi erejét, minden erkölcsi értékét.

Egy harc kimenetele mindig bizonytalan, elég sokszor győznek le nagyon kis Dávidok igen nagy Góliátokat. Persze azért a küzdők helyzete, ereje, felfegyverzése már elég valószínű következtetést szokott megengedni a várható eredményre. Az eszközök arányától eltekintve, sőt még ennél nagyobb mértékben el szokta azonban dönteni a harc eredményét az egyik fél nagyobb elszántsága. Ha két egymással ellentétes törekvésű ember közül az egyik alapján véve közömbösen várja az eredményt, a sikernél jobban szereti nyugalmat, biztos életét — míg a másik mindent, még a saját és ellenfele életét is mérlegbe vetni hajlandó a győzelemért — akkor a legnagyobb mértékben valószínű, hogy az utóbbi fogja álláspontját érvényre juttatni. Ha a l a p o n t n a k nevezhetnénk az elszántságnak ezt a mértékét, melyet éppen úgy feltalálunk a legdicsebb és legaljasabb indokú küzdelmekben, a harctéri hősnél, a minden akadállyal szemben tántoríthatatlan szerelmesnél, az életét embertársa megmentésében kockáztató emberbarátnál éppen úgy, mint a merész szélhámosnál, kémnél és rablógyilkosnál.

Már említettem, hogy az ember cselekvése a bölcsőtől a halálos ágyig alkalmazkodásból áll, ezen alkalmazkodásban alakul ki az, amit az ember jellemének nevezünk. A kis gyermek tájékozatlanul lép a világba, minden pillanatában egészen saját legegyszerűbb belső indítékai, szeszélyei szerint akarna nyugodni vagy mozogni. Igen sok pillanatában úgy is érzi, hogy ez lehetséges, ez az igazi gyermeki boldogság. De már ennek egét is minduntalan záporfelhőkbe burkolják a különféle kényszerek, a környezet, a nagyok, a többi gyermekek részéről. Ezek ellen a kényszerek ellen a gyermek sokszor fellázad, hihetetlen makacskodásukban tör ki, sőt zsarnoki akaratát környezetére is reá próbálja kényszeríteni. Hanem azután megint egészen könnyen enged annak, aki csak egy kissé tud vele bánni, utánoz is maga körül mindent és mindenkit, »eltanul« mindent, egy szóval a legmesszebbmenően alkalmazkodik. Már felvett és meggyökeresetteknek látszó szokásait, nézeteit is megváltoztatja, bár kézenfekvő, hogy sok és messzemenő ily változás nem mindig szolgálja a nevelést, a jellemkialakulást. Ebben a korban, mondhatjuk, minden gyermek mindenre képes, mindegyik meghazudtolhat mindenféle faji és jellemöröklési elméletet. Egy

kóborló cigányleány gyermekéből éppoly tökéletes eredménnyel nevelődhetik jellemes úri ember, mint egy büszke arisztokrata csemetéjéből züllött csavargó.

A gyermek álláspontja érvényesítésében, mások szolgálásában, utánzásában éppenúgy, mint a mások elleni küzdelemben gyors elhatározásai, szenvedélyes, merész, de nem kitartó. Még *könnyen* felismerhető életveszélyekbe is meg gondolatlanul belerohan, de azután sokkal kisebb eshetőségek, ellenállások előtt is hirtelen meghátrál, cselekvésirányt változtat.

A gyermekeveiből kinőtt ember mind több esetben és helyzetben tudja, érzi, mit és hogyan kell tennie. Ebben biztonságot, megnyugvást talál, már terhére lenne, ha egyszerre csak azt kellene találnia, hogy mindenben azt teheti, amit akar, hiába tanulta, szokta meg azt, amit most helyesnek ismer. Nem alkalmazkodik olyan sokszor újonnan, mert már a legtöbb tekintetben lehető teljesen alkalmazkodott a környező világhoz, társadalomhoz, már következetes. Amiben azonban azt hiszi, *hogy* még mindig szabadon lehet és kell is választania, abban sokkal szilárdabbul kitart önrendelkezése mellett, nem engedi magát olyan könnyen befolyásolni, eltéríteni. Nem is rohan többé oktalanul kockázatokba, vészélyekbe, már nem könnyelmű. Minél fejlettebb értelmű egy ember, annál teljesebb számításal mérlegeli minden ténykedése lehető előnyös vagy káros következményeit, annál távolabbi jövőt, ritkább eshetőséget is beilleszt számvetésébe és tart még áldozatokra is érdemeseknek. Ez az előrelátás, melynek ugyan az értelmi fejlettségen kívül bizonyos nyugalom, testi és lelki izgalmaktól, közeli életveszélyektől való *mentesség is* feltétele. Pergőtűzben, éhenhalás által fenyegetve, vagy akár csak bormámorban vagy hirtelen haragban alig fog valaki arra gondolni, hogy szőnyeget tűzveszély ellen biztosítsa, vagy csak egészségét az éppen kínálkozó apró élvezetek mohó megragadásától óvja. De a következetes, előrelátó ember azután ott, ahol ezt helyesnek és szükségesnek ítéli, a legteljesebb eréllyel felveszi és a legszilárdabb kitartással végigküzdi a harcot mindennel és mindenkivel, ami és aki útjába áll, sokszor egészen a halálpontig.

Sok ember el is bukik a létért való harcban az élet minden korában. A minden ténykedésnél vállalt kockázatok szükségszerűen csak az esetek egy részében vezetnek az *egyén*

boldogulásához, további életlehetőségéhez, más igen sok esetben többé-kevésbé korai pusztulásba döntik. A tanuló gyermekek egy részéből ember lesz, más részüknek idegrendszere már akkor megtorpan. A katonák egy része kitüntetésekkel teleaggatva jön vissza a háborúból, más része már a gyakorlótéren baleset áldozata lesz. A munkásemberek egy része megkeresi kenyerét, egészséges családot nevel, más része kora éveiben a tüdővész és egyéb ártalmak *áldozata* lesz.

Aki azután mindenféle veszedelmet szerencsésen elkerült, aki életpályáján nagyjában eltalálta, hogy mely irányban alkalmazkodjék — az lassanként kimeríti erre az alkalmazkodásra való képességét, erejét. Amilyen jól megtanul az ember bizonyos dolgokat fiatal éveiben, éppolyan nehezebbre esik később más, új dolgokat tanulni, megszokni. Ezt az öregedő ember hamarosan megérzi és ezért ellenszenves lesz számára minden, ami tőle megint újabb alkalmazkodást látszik kívánni: minden új munkamódszer, társadalmi szokás, életmód, még minden új ismeret és ismeretség is. Alkalmazkodásra való képtelensége elveszi önbizalmát, tettkésztségét. Makacsul, minden ellenérv iránt siketen ragaszkodik rég elfoglalt álláspontjaihoz, gyermekes örömet szerez neki, ha ezeket, akárcsak a fiatalabbak jólelkősége folytán is egyszer-egyszer keresztülviszi. De ahol valódi ellenállásra talál, ott elhallgat, lemondó engedékenységre vonul vissza. Most már minden kockázattól irtózik. Úgy érzi, mintha a világon mindennek csak úgy szabadna tovább folytania, amint ő ezt már megszokta: mindenképp az ő életének kellene okvetlenül, minden panasz és nyomorúság között is vég nélkül folytatódnia.

Ily módon az öreg ember nem egy olyan veszedelmet kerül el, amelynek a vállalkozó, merészkedő fiatalok egy része nap-nap után áldozatul esik. De ezzel azután elmarad tőle minden, ami életének lendületet, értelmet adna, izmai, idegei mindinkább elpangnak, elszoknak minden tevékenységtől, küzdelemtől. Míg egyszer el Következik egy magában véve talán jelentéktelen ártalom, melybe az aggastyán belehal, mert elmerült szervezete már semminek sem tud ellentállni, semmihez nem képes alkalmazkodni.

Mint egy örvényes, szirtes tengeren a hajós, halad az ember élete útján. Egy-egy mozdulata, evezőjének egy csapása, kormányának egy fordulása egyidőre nyugodtabb,

biztosabb vizekre hozhatja, de neki is viheti a roncsoló szirteknek, belesodorhatja az elnyelő örvénybe. Nincs elv, nincs szabály, mely őt az örökös veszedelemtől teljesen biztosíthatná.

Egy világítótorony lángja mégis csak utat mutat neki. Ha e felé törekszik, legalább az az érzése, megnyugvása marad meg, hogy a legjobbat teszi, amit tehet és még ha elmerül is, nem a saját hibájából merül el. Ez a világítótorony, ez a küzdelemben vezető, balsorsban vigasztaló fény: a lelkiismeret. A lelkiismeretet némelyek pusztán bizonyos tettek következményeitől való félelemre vezették vissza, mások arra mutattak, hogy az ember lelkiismerete sem állandó, biztos zsinórmérték, egyszerre többféle, egymással ádázul küzködő indítékot is dobhat a kétségektől amúgy is elgyötört lélekbe.

Ezek azonban szűk, helytelen felfogások. A különféle, ragyogó, milliók által magasztalt — és viszont szerény, ismeretlen önfeláldozó hősök és vértanúk számtalan példája mutatja, hogy a lelkiismeret éppen elégszer javálja nemcsak a legnagyobb veszély, de a biztos szenvedés, halál vállalását is. Amíg az ember valóban nem tudja, mit tegyen: családjáért vagy hazájáért, egyetlen reászorult embertársáért vagy az egész emberiségért cselekedjék-e inkább — a lelkiismeret még nem jutott szóhoz. De amint megszólal, már csak egy szava van: tedd ezt, tégy ezért vagy ez ellen, bármi történjék is azután veled és másokkal. Ez ellen a szózat ellen bizonyára lehet a legkülönfélébb indokok és meggondolások alapján cselekedni, de az ilyen ellenkezésre okvetlenül, a sikere től függetlenül bekövetkezik az önvád: győztél vagy veszítettél, emelkedtél vagy elbuktál, de nem azt tetted, amit tenned kellett volna. A lelkiismeret ítélőszéke ellen nincs fellebbezés, nincs kegyelem.

Mert a lelkiismeretben sem saját egyéni kívánságunk, életérvényesülési vágyunk vagy félelmünk, sem bármely társunk befolyása nem szólal meg kizárólagosan, hanem mindannak összege, eredője, amiben és ami által élünk, létezőnk. Ez a *Mindenség* szava, melyet követve szenvedhetünk, idő előtt el is halhatunk, de a magunk számára soha meg nem semmisülhetünk, el nem sülyedhetünk.

Ki él számunkra?

Rövid az élet — hányszor állapítottuk ezt meg fájdalmasan! Aki ma üde, fiatal, egészséges, erőteljes, aki családi jának fenntartója, övéinek öröme, talán országok, az egész emberiség megnyugvása, reménysége — az már holnap hidegen, mozdulatlanul fog feküdni, nem fog többé tudomást venni azok panaszairól, akikről oly szeretettel gondoskodott, nem fog semmit tenni azért, hogy barátait segítse vagy ellenségeit elrettentse. Ha ez holnap vagy holnapután be nem követe kezik — el semmi esetre sem marad, néhány év, legfeljebb néhány évtized — és az emberi lény helyett, amely annyira örült életének, élvezetének, munkájának, annyi másoknak is szép vagy kedves gondolatot táplált, annyi jót tett azokkal, akiket szeretett — nem marad csak egy közömbös, tehetetlen, a legrövidebb idő alatt szétmálló, porrá hulló váz.

Borzasztó a halál gondolata. Nemcsak a magunké, de a másoké is. Nemcsak azok számára, akik az életet apró örömeik miatt szeretik, hanem azok számára is, akik ezekkel teljesen leszámoltak, akik már a maguk számára nem is kívánnak semmit, de vég nélkül tenni, működni, dolgozni szeretnének másokért. Még akik bele tudnak is nyugodni abba a változhatatlanba, hogy az élet egyszer véget ér — még azok sem akarják, nem bírják elhinni, hogy az élet vége megsemmisülés is lenne, A halál után is leszünk, ezzel vigasztalják magukat: de hogyan? ezzel a kérdéssel költik fel újra aggodalmukat.

Sokan, a legtöbben, vallásukban találják meg erre a feleletet. Némelyek ugyan nem elégszenek meg ezzel, hanem vallásos hagyományaikba különféle, részint babonás, részint

titokzatos feltevések fonnak bele, melyek segítségével az elhaltak további létéről adatokat, értesítéseket remélnék nyerni, még közlekedni, érintkezni is próbálnak velük. Mások ismét, azt hirdetik, bárha nem mindig teljes meggyőződéssel, hogy aki egyszer meghal, az önmagára nézve tökéletesen és véglegesen megsemmisül, aminek tulajdonképpen csak örülhet, mert csak így menekülhet meg biztosan mindenféle szenvedéstől, melyekkel a lét már egyszer jár. Ellenben tovább él utódaiban, embertársai emlékében, végre műveiben, életműnkainak eredményében, mely esetleg az utána jövő emberek beláthatatlan nemzedékeinek életére nézve lehet jó vagy rossz értelemben elhatározó. Tehát ha már nem is él önmaga számára és önmagára nézve, még igen-igen soká, esetleg ameddig ember van a földön, úgy mondjuk »örökké« él mások számára. Ebből a szempontból csak az halt meg *Igazában*, akit elfelejtettek — bár voltaképpen még az sem, mert az emberek nagyon is érezhetik egy *olyan* embertárs cselekvésének, munkájának utóhatását is, akinek személyes létezéséről sohasem vettek tudomást.

Ezúttal a halál utáni létnek csakis ezzel a képzetével, a mások számára továbbélés eszméjével foglalkozunk. A vallási tanításokhoz, melyek lelkünknek, tehát legbensőbb, a halál által meg nem semmisülhető lényünknek önmagára nézve is továbblétezéséről biztosítanak, nem közelítünk. Nem terjeszkedünk ki az elhaltak létébe minden áron bepillantani akaró spiritista, teozofista, okkultista rendszerekre sem, melyek még távolról sem tudtak annyi és oly meggyőző adalékot *gyűjteni*, amennyi kételyeinket, aggodalmainkat eloszlathatja, vagy a megsemmisülés gondolata fölött valóban megvigasztalhat.

Az a kérdés azonban, mellyel ezúttal szíves engedelműkkel foglalkozni óhajtók, hogy tudniillik mennyiben létezik, működik, él valaki másokra, a környező emberi világra nézve halála után is — már tisztára társadalmi kérdés, nem a természettudományba, élettanba, nem is a vallásismébe vagy a metafizikába, hanem a társadalomtanba, sociológiába tartozik. Ebben mindjárt más kérdésekkel is kapcsolatosnak látjuk. Nevezetesen azzal, hogy ama másokra, a társadalomra nézve ki tekinthető élőknek és milyen mértékben, értelemben nemcsak az elhaltak, de a még húsban, vérben körülöttünk mozgók közül is.

De hát egyáltalában kérdés ez? Nem biztos-e, hogy aki saját életét érzi, az másokra nézve is él, sőt minden vigasztaló metafizikai vagy sociologiai okoskodás ellenére csakis az él igazán? Az anya csak addig ápolhatja gyermekét, ameddig ő maga is lélegzik,- ha egyszer kihűlt ereiben a vér, már csak a jó szerencse adhat a gyermeknek olyan más gondviselőt, aki az elköltözött szülőt némiképen pótolja. A legvitézebb lovag csak addig képes hazáját, övéit, még saját becsületét is védeni, ameddig izmai megmozdulhatnak,- ha egyszer ezek megmerevedtek, miatta bármely sehonnai lábbal tiporhatja azt, ami neki legkedvesebb, legszentebb volt. A lángeszű feltaláló, tudós, államférfiú agyveleje, amint egyszer kihűlt már nem képes az élet legegyszerűbb helyzeteiben sem tanáccsal szolgálni azoknak, akik addig útmutatásától várták boldogulásukat.

Mindenkinek megvan a maga életmunkája, melyen mindig dolgozik, melyet minél teljesebben kialakít, lehetőleg minden megzavarás, rontás ellen megvéd. Egy család, egy gazdaság, egy műhely, egy üzleti vállalat, egy iskola, vagy jóléti intézmény, egy egész birodalom — mindez csak addig maradhat fenn, vagy maradhat egészen az ami, ameddig az, aki életét hozzá kötötte, még valóban benne él, mindent figyel, ami előnyére vagy ártalmára lehet, minden adandó alkalommal mindent megtesz, hogy a kedves életmű az maradjon, aminek készült és ha már megváltozik, csak olyan irányban és értelemben változzék, amint ez létesítője és éltetője szándékának megfelel. Ha egyszer ez a létesítő, éltető behunyja szemét, mindennek vége szakad vagy legalább gyökeresen megváltozik. Nincs az az utód, bármennyire bámulja, imádja is elődjét, aki tökéletesen annak gondolatirányában tudja élete munkáját folytatni. Ama munkára nézve valóban még jobb, ha az végzőjének halála után olyan utód kezébe kerül, aki saját eszméi szerint vezeti tovább — mint hogyha egy oly rabszolgalelek kerül élére, mely saját gondolat nélkül csakis az elhalt előd szándékait akarná keresztülvinni, melyeket egészen nem ismerhet, melyeket az élet új és új váratlan alakulásai közben csak igen bizonytalanul találgathat, miközben az egész művet összeomlás fenyegeti.

Ali ez és pedig különösen azokra is, akiknek életművét valamely tudományos munkásság, valamely ténycsoport fel-

kutatása, valamely elmélet kifejtése és alkalmazása képezi. Ezt a tudományos vagy egyéb szellemi munkásságot, ezt a kutatást, ezt a megállapítást a magát neki szentelő ember élete egész folyamán kitölteni, kiegészíteni kénytelen. Minden újabban felmerülő tényt elméletére kell vonatkoztatnia, megállapítania, mennyiben áll azzal összhangban, esetleg az elméletet magát a megtudott új tények szerint kiegészítenie, módosítania. És ha mások félreértik, vagy cáfolni akarják, akkor érthetőbben meg kell magyaráznia a homályosan maradt pontokat, mindenféle ellenvetéssel szemben be kell bizonyítania egyes tételeinek helyességét, a való étellel összhangját. Ebben a munkában sem találhat senki utódot. Két ember szeme nem lehet egyszerre ugyanazon a helyen, így már a legfigyelmesebb és tiszteletteljesebb tanítvány is szükségképen mást, illetőleg mást is lát, mint mestere és ha ennek halála után helyét elfoglalja, ott már más szellemi munkát fog folytatni mint amaz, még akkor is, sőt különösen akkor, ha minden új gondolatot visszautasítva rabszolgai módon ismételteti, amit mestere egykor mondott, de ha még élne, aligha mondana éppenúgy.

Az utód, az epigon tehát sohasem az, ami előde volt. Ha olykor a vérszerinti gyermekre azt mondják, hogy szülőjének szakasztott mása — ez is csak nagyon felületes szemlélők nézőpontjából szokott így feltűnni. Életében minden ember új létet, új munkát kezd, még ha ennek színteréül történetesen szülőjének elhagyott élettere szolgál is. Az egyszer elhalt ember életművét senki sem folytatja igazán,- aki tehát önmagára nézve meghalt, az már a társadalomra nézve sem él többé.

De most az a kérdés merül fel: vájjon erre a társadalomra nézve tehát legalább mindenki él-e, aki még jobb-létre nem szenderült? Ez a kérdés csak első tekintetre fog különösnek feltűnni. Az egyes egyén tengélet-folyamatai, vérkeringése, lélegzése, emésztése csak az illető egyénre magára nézve adják az élet leglényegesebb tartalmát,- a társadalom számára mindezek magukban véve közömbösek, vagy végtelenül csekély jelentőségűek. A társadalomra, az ember szűkebb és tágabb körére nézve az a lényeges, hogy mit tesz az ember másoknak, mennyiben alakul tevékenysége, létiránya által mások élete kellemesebbé, szebbé, vagy viszont terheesebbé, rútabbá — mely módon, milyen irányban nyil-

vánul meg az életnek ez a kedvező vagy kedvezőtlen alakulása.

Minél határozottabban, minél kifejezettebb irányban érezhető valamely egyéniség kihatása, szűkebb és tágabb környezete, társadalma számára, annál inkább mondhatjuk reá, hogy él ama társadalomra nézve. Azonban bizonyos, hogy az ember fizikai életének nem minden szakában éli egyforma hatályossággal társadalmi életét, gyermek- és ifjúkorában talán ez alig, legfeljebb egy egészen szűk családi és ismeretségi körben tűnik elő, esetleg csak az ember sír felé hajló korában lesz szinte hirtelenül óriás mértékben érezhető, mikor például egy szürke tanárból a világ leghatalmasabb államának feje, az egész emberiség sorsának eldöntője lesz. De már ez a példa is mutatja, hogy az ember társadalmi érvényesülése fizikai élete folyamán nemcsak fejlődik, kialakul, érvényesül, hanem elég sokszor össze is zsugorodik, háttérbe szorul, vagy éppen így az előbbitől teljesen eltérő irányba kerül, mondhatni saját maga ellen fordul.

A »fogatlan oroszánok«, azok a jóban vagy rosszban nagy, erőteljes, eszes emberek, akiket betegség vagy korerejük, vagy tisztalátásuk javától megfosztott, ezzel rendszerint nem esnek csupán vissza a jelentéktelen köznapi egyéniségek közé. Nem fejezik be egyszerűen időelőtt életük munkáját, hanem elég sokszor egyenesen rontják azt azzal, hogy a róluk embertársaikban kialakult képet zavarják, olyan tevékenységet folytatnak, mely az előzővel semmiképen sem egyértékű, még csak nem is egyirányú. Ali ez művészekre, írókra, akik miután jó éveikben remekeket adtak, talán koruk ízlésének irányt szabtak, később olyan közepszerű, vagy alantas munkákkal árasztják el a világot, melyek felvétele és utánzása már egyenesen a rossz ízlés iskoláját képezi ama nemzedék számára. Áll ez országvezetőkre, államférfiakra, akik valóban nagy eszméik, koncepcióik megvalósulása vagy megghiúsulása után apró-cseprő személyes perpatvarkodásokban, fiatal akarnokoknak való tülekedésekben járatták le azt a bálványt, melyet nemzetük számára jelentettek. De áll azokra a derék családapákra, szorgos családanyákra is, akik valamely betegség, vagy az öregedés által tehetetlenné, mások támaszaiból mások terhévé lettek, talán még tiszta ítéletüket is elvesztették, hajlott korukban lettek kicsapongókká, iszákosakká, vagy túlfélén-

kekké, fösvényekké. Mindezekre el lehet mondani, hogy ha előbb halnak meg, többet éltek, mert többet, nagyobbat tettek, volna szük vagy tág környezetük, társadalmuk számára. Mély száналommal, sajnálattal látja a világ azokat, akik idő előtt sírba szállva befejezetlennek feltűnő életmunkát hagynak hátra. De másrészt egyenesen irigyli azokat, akik bármily fiatalon, de »idejekorán« haltak el, mielőtt magukat és életművüket »lejárathatták« volna.

Nyugodtan elmondhatjuk, hogy az ember amíg él, folyvást veszélyezteti élete művét. A legnagyobb lángelme, a legmagasztosabb jellem nap-nap után olyan választások elé kerülhet, melyekben nem mindig bizonyos, hogy eltalálja a helyes, illetőleg azt az irányt, mely életcéljának, életmunkájának valóban megfelel. A nagy elme is tévedhet, a nagy jellem is eltévelyedhetik egyszer és az ilyen tévedések, eltévelyedések olykor végzetesen megbontják az egész életmunka eredményét az illető egyénre, de különösen másokra, a társadalomra nézve. Már a régi görög bölcs mondta, hogy senki sem boldog a halála előtt — mert amíg él, mindig szeren- esetlenné válhatik, még az ismert világ leggazdagabb feje- delme is ellenségének kényre-kedvre kiszolgáltatott rabjává lehet. De ugyanily, sőt talán több joggal mondhatjuk azt is, hogy halála előtt senki sem okos, jó, jellemes, nagy — senki- ről sem tudhatjuk, hogy valamely néha meg sem állapítható ok, ismeretlen erő nem fogja-e saját maga ellentétévé, élet- művének akaratlanul is legnagyobb ellenségévé tenni. Ez csak akkor van kizárva, mikor már a koporsó fedele lezárult felette, sőt netalán hátrahagyott emlékeit, munkáit, rendelke- zéseit is tisztázták.

Ha az ember el is kerüli azt a sorsot, hogy saját élete munkáját lerontsa — azt el nem éri, hogy egész életében csakis azon munkálkodjék, egész egyéniségét igazán abba helyezze, Már többen észrevették, hogy egy nagy ember is csak bizonyos tereken, szakmákban és ott is csak élete szeren- csés óráiban, pillanataiban nagy, máskor csak közönséges,- apró szükségletekben, érdekekben, barátságokban és ellentétek- ben élő ember, akin mások még mosolyoghatnak vagy bosszan- kodhatnak is. Senki se lángész, mikor beretválkozik, se nem emberbarát, mikor ozsonnáját issza, a nagy zeneszerző mind- járt kisebbnek tűnik fel, ha megtudják róla, hogy a tőzsdén

játszik és a nagy társadalomújító is kicsinyítő üveg alá kerül, ha valamely járandóságáért vég nélkül fellebbez. Apró, olykor egyenesen nevetséges kedvtelése, gyöngéi a legkiválóbb embereknek is szoktak lenni. A szerelem révén és más utakon-módokon a legkülönb emberek is másoknak, sokszor náluknál mindenki szemében sokkalta alsóbbrendű emberi lényeknek befolyása alá kerülnek. Pedig ezek még csak nem is eltévelyedések, sőt éppen az élet mindennapi jelenségei.

Mindez akkor változik meg gyökeresen és véglegesen, mikor a törékeny emberi test megszűnik evickélni, eltűnik az embertársak szeme elől. Mikor a százféle szükséglet által fogvatartott, ezernyi esély és veszély által fenyegetett emberi lény már nem jár a földön, mikor már senki sem férhet közélébe, sem kandi kíváncsiskodással, sem megvesztegető, meg-alázó kedveskedéssel, sem bántalommal, megfélemlítéssel. Mikor az már nem vonhatja vissza, nem is módosíthatja semmiféle befolyásra egyetlen szavát sem, mikor nem fogyaszthatja el maga, amit gyűjtött, nem rombolhatja le, amit épített. Mikor családjára, környezetére, nemzetére, az emberiségre nézve már nem jelent *egy* élő, másokkal a munkán kívül ennek eredményében is osztozó testi valóságot, hanem csak egy munkát. Egy olyat, amely lehet fenségesen összhangos, vagy siralmasan szétbomló, ellentétek által megszagatott, lehet kevés vagy sok emberre nézve áldásos, vagy átkos — de mindenesetre kész munka. Amelynek eredményét az utána fennmaradtak megváltoztathatják, de soha *egészen* meg nem semmisíthetik, mert egy elhalt ember életművének akárcsak látszólagos eltüntetése oly erőfeszítést, új munkát jelent, mely az erre vállalkozó életének további alakulására nagy, talán döntő kihatással is lehet és ez úton minden megsemmisítési kísérlet ellenére mégis csak tovább létezik, működik az élvemaradtak életében.

A halottaknak tehát igenis van részük a társadalom életében és pedig eltörölhetetlen részük. Még csak nem is mozdulatlan köemlékeként merednek bele az utánuk jöttek világába. Nem, sőt nekik is viszontagságuk, sorsuk van, bárha egykori testük, agyvelejük már régen porrá hullott is szét. Hány ember mondásait, példáját idézik néhány évtizeddel halála után többet, mint bármikor életében, vannak halottak és pedig éppen a legjelentékenyebbek, akik többször is látszólagos feledésbe merülnek, de azután újra meg újra divatba

jönnek. Némely emberre nézve hosszabb-rövidebb idővel halála után állapítják meg, hogy igaza volt abban, amit mondott, helyesen tette azt, amit tett — másokról viszont csak akkor tűnik ki, hogy egész életük egy nagy tévedés volt, az életükben és még temetési ünnepségükön is reájuk szórt magasztalások, hálálkodások átkokká, gyalázásokká lesznek. Némely ember, akit kora meg nem értett, háttérbe szorított, talán gyalázatos halálba is üzött, mert kortársaitól különböző képen gondolkozott ~ egyszerre csak az utánajött emberiség bálványozott vezérlő csillagának méltóságára emelkedik, ha a többség gondolkozása történetesen az ő eszmeirányába fejlődik bele. Más, életében és talán halála után is egy ideig ünnevelt vezér pedig feledésbe merül, vagy talán egyes szakudósok pusztá porlepett »forrásmunkájává« válik.

Mindehhez maga az elhalt semmi újabb ténykedéssel hozzá nem járulhat, nem idézheti az élő emberek emlékezetébe bizonyos alkalmakkor mondott szavait, nem magyarázhatja meg félreértett kijelentéseit, nem adhat műveihez használati utasítást. Mindezt a hátramaradottaknak, a még élőknek kell sokszor végtelen fáradsággal, töméntelen csetlés-botlás közt elvégezniök' Az elhalt maga fölényesen áll közöttük, mint egy bölcs, egy fejedelem, aki mindenkinek azt mondhatja; Amit mondtam, megmondtam, amit tettem, megtettem, a Ti dolgotok most már, hogy jól megértsetek és helyesen felhasználjátok.

Van ugyan a halottak sorsának egy más, kevésbé tetsző oldala is. Nemcsak azok férköznek emlékükhöz, akik nekik igazságot kívánnak szolgáltatni, hitelesen megállapítani, örökre leszögezni érdemeiket, vagy tévedéseiket, bűneiket, hogy az utókor ebből a kellő irányítást vehesse, okulást meríthesse. A sírdombok szentséges csendjét sajnós, elég sokszor zavarják meg olyan élők, akik a halottakból minden áron tőkét akarnak kovácsolni a politikai, az irodalmi, vagy akár az üzleti életben is. Ezek azután meghamisítják az elhaltak emlékét, tetteket, kijelentéseket, szándékokat tulajdonítanak nekik, melyek távol estek tőlük, istenségek magasztalnak olyanokat, akikre, ha köztük élnének, köveket dobnának, ördögökként gyaláznak másokat, akiknek mint élőknek pártfogását kérik. A nagy szellemek, nagy államférfiak kijelentéseibe belemagyarázzák saját későbbi eredetű eszméiket, olykor egészen apró, újketetű célokra irányzott kívánságaikat. Mindez azonban nem érint-

heti mélyebben az egyszer elhalt szellem életmunkáját. A sírjára szórt virág éppenúgy elfonnyad, mint ahogy az odahajigált szemetet elhordja a szél, a jó és rossz szándékú hazugságok egyaránt sántáknak bizonyulnak, a tiszta igazság előbb-utóbb kiderül, az életmunka aszerint érezteti hatását, amint valóban megtörtént, lefolyt. Egy halotról már nem lehet lerántani azt a koronát, melyet még maga helyezett életében fejére — sem olyan koronával nem lehet egy halottat ékesíteni, melyet életében maga meg nem szerzett.

Az élők csetlés-botlásai, tülekedései, egymás fölötti bukdácsolásai közepette az elhaltak minden izom- vagy agyerő nélkül, pusztán bevégzett életmunkájuk fegyverzetében megsebezhetetlen, győzhetetlen harcosokként állnak. Még ha ez az életmunkájuk egymáséval ellentétes is, különböző irányban alakítja a hátramaradottak életét, befolyásolja gondolkozásukat, cselekvésüket — azért még egymás által sem vethetők ki a világból, hatását mindegyikük, mindörökre érezteti a földön, a jövő nemzedékek életalakulása már csak valamenynyikük összes hatása szerint történhetik. Az élőket egy-egy községben, országban tömegesen meg lehet fosztani szavazati joguktól, el lehet fojtani hangjukat, meg lehet tiltani minden irányú cselekvésüket, érvényesülésüket. A halottakkal ezt senki meg nem teheti, még a többi halottak sem. Nemcsak a nagy eszmék elhunyt hirdetőire, képviselőire, minden elhaltra alkalmazhatjuk Tompa Mihály felejthetetlen verssorait:

Meggyilkoltak,
Eltemettek.
 Meg nem holtam !
Feltámadtam,
Nem maradtam
Koporsómban.
 Élek, élek, élek !!!

Régen mondták már, hogy az élők életében a halottak is élnek. Többet is lehet mondani: az élőkre nézve csakis a halottak élnek igazán és teljesen, egész valóságukban, lefolyt életük minden egyes mozzanatában, tényében. Mert nemcsak az hat ki reánk élőkre vég nélkül, örökre, megmásíthatatlanul, amit az elhaltak egyenesen a mi számunkra, vagy legalább akkori élő környezetük javára vagy ellenére tettek. Éppenúgy kihatnak reánk legegyénibb, legrejtettebb gondolataik, ténykedéseik is, melyekről ők maguk azt hitték, hogy a világon

rajtuk kívül senkinek hozzájuk semmi köze nem lesz, de amelyek mégis sokszorosán döntő kihatással voltak összes utódaiknak gondolkozására, vágyaira, életsorsára, még az átöröklés révén testi kialakulására is.

A társadalomtudomány, a sociologia régen megállapította az elhaltaknak, ezek örökségének, testi és lelki hagyományainak mérhetetlen hatalmát az élők gondolkozása és ezzel egész élethalakulása fölött. Az a francia író, aki ama másik élőkről beszél, akiket mi halottaknak nevezünk, még túlságos keveset mond. A halottak döntő befolyása mindenütt érezhető, ahol csak emberi társaság van,- nemcsak Egyiptomban vagy Kínában volt ez így, ahol az elhaltak uralmát nyíltan elismerték és mindennap kifejezték, hanem ott is, ahol a holttestek elégetése, vagy dögmadarak prédájául kitétele után minél kevesebbet beszéltek róluk — és ebben megint csak az ő példájukat, útmutatásukat követték. És azok a különféle képrombolók, akik a világ üdvét csak a minden áron újban, a még sohasem létezettnek megvalósításában látták — még azok is teljes mértékben szellemi rabjai lettek a halottaknak, akik hagyományainak felkutatása és üldözése erejük javát lekötötte, működésük irányát megszabta. A multat, a meghaltat oly igazán eltemetni akarni, hogy az többé a jelenre ki ne hathasson — ez éppen olyan meddő törekvés, mintha valaki nem abból akarna mai munkájához erőt meríteni, amit tegnap evett, nem akarná elismerni, hogy a mai nap a tegnapi után, sőt ebből következett. Nem hiába nevezi a katolikus egyház még legnagyobb hatalma, elterjedtsége idején is összes híveit, püspökeikkel, királyaikkal, pápájukkal együtt mindig csak küzdő egyháznak — *ecclesia militans* — míg az *ecclesia triumphans*, diadalmas egyház megjelölésében csak azok részesednek, akik a földön befejezték ugyan pályájukat, de a mennyben nem kevésbé léteznek és nem kevésbé tagjai tovább is az egyháznak.

Gondolataink itt igen távolra elkalandozhatnak. Ha reánk nézve és pedig a legteljesebb mértékben élhetnek azok, akiknek testében már a természettudomány szerinti életnek egy szikrája sincs — nem tekinthetjük-e ugyanily módon élőknek azoknak a tárgyaknak sokaságát, melyek sohasem éltek mint emberek, de azért életünk alakulásának sokszor nevezetesebb tényezőit adják akárhány élő embertársunknál, akivel pedig

nap-nap után érintkezünk? Egy-egy meghitt bútordarab, egy kedves ház többet »mond« nekünk, mint akárhány fecsegő ismerősünk, többet is hallgatunk szavukra, amennyiben inkább befolyásoltatjuk gondolatainkat, tetteinket a reájuk való tekintétektől, az általuk beadott hangulatoktól, mint akárhány tolakodó tanácstól. És így van ez egész tájakkal, az ezeket alkotó földterületekkel mezőkkel, utakkal, fasorokkal, épületcsoportokkal együtt. Életünk sok pillanatában érezzük, hogy a tárgyaknak, tájoknak »lelkük« van, hogy ha másra nézve nem, de mi reánk biztosan »élnek«. Ebben az életükben éppen úgy szerethetjük, csodálhatjuk őket, mint gyűlölhethetjük, iszonyodhatunk tőlük, egy-egy műremek, vagy egyszerű emléke tárgy valóságos halványunkká lehet, míg valamely ízléstelen tákolmány állandóan bosszant, valamely gonosztett eszköze, vagy eredménye, egy-egy gyilkos fegyvere, egy-egy uzsorás fényes palotája még gyűlöletünket is újból és újból kihívja.

Költők erre a megállapításra megértően bölintanánek, ők már régen bizalmas lábon állnak a tárgyak, a tájak lelkével, talán a sajátjuknál is jobban ismerik ezek életét. De már a műbírálók, a költészetismerők, a lélektan szakemberei fölényesen mosolyogva jelentenék ki, hogy egy tárgynak csak annyi élete lehet, amennyit a velük foglalkozó élő ember éppen a maga életéből belevetít. Egy tárgynak fontosságot tulajdonítok a magam életére nézve — ez azután a tárgy egész élete.

Igazán így van-e? A tárgyak élete ott kezdődik-e, ahol a halottaké, anélkül, hogy valaha más, az élők értelmében vett életük is lett volna? Erre a kérdésre való felelés előtt egy más, sokkal könnyebb kérdést kell magunk előtt felvetnünk és reá mindjárt meg is felelnünk: Vájjon életteleneknek nevezett tárgyak tárgyaink a világ teremtése óta örökké változatlanul léteztek-e, vagy pedig egyszer, valami másból keletkeztek, kialakultak, esetleg még emberi munka útján is? Tehát történetük, részben emberi történetük van?

Az asztal, mely előtt ülök, fából van. Ez a fa egykor élt, lélegzett, táplálkozott, növekedett. Mikor azután kivágták, deszkákká darabolták, majd asztallá rótták össze — ez az élő növény szempontjából halált, a keletkező tárgy szempontjából életet jelentett. Asztalom és nem a fa, melynek szilánkjából készült, igenis élt egykor, élte azon ember életét, aki erejét, figyelmét, még kedvtelését is emez egyszerű bútor-

darab kitervezésére, kivitelére, kialakítására, bevégzésére összpontosította. Ha több iparos dolgozott ezen az egy darabon — ez éppen csak több ember életét élte. Amíg a munka, vagy éppen a tervezés folyt, az asztal különféle alakot öltetett,- lehetett volna író-, ebédlő-, fogadószobába való, vagy egyszerű munkaasztal, akár egy egészen másféle bútordarab is. A mű különféleképpen is sikerülhetett, a fában görcsök mutatkozhattak, melyek a munkát bizonyos irányban megnehezíthették, az elkészítő iparos hibát ejthetett, vagy szándékot változtathatott az elkészítendő bútordarab alakja tekintetében. Akkor a készülő tárgy érdekes lehetett, akár egy élő, fejlődő ember, bár nála sem volt teljesen bizonyos, hogy egy díszes, hasznos jószág érik-e ki belőle, vagy pedig egy összhangtalan, célszerűtlen tákolmány, ez csupán az asztal teljes elkészítése után lett valóban bizonyossá. Akkor azonban az elkészítő munkás esze már egészen máson járt, valószínűleg egy újabb művel foglalkozott, az asztal készen volt, nem élt már önmagára nézve. De annál inkább élt annak számára, aki használta, aki most már többé nem változó nagyságára, erősségére, esetleg tetszős formájára számíthatott, mindezeket teljes megnyugvással állíthatta saját életrendjébe, hozzáfűzhette napi terveit, gondolatait, még érzéseit is.

Ami az ipari munkálkodás egyszerű termékére nézve áll, az csak fokozottan igaz a művészek alkotásaira, a költők műveire, általában a szellem teremtményeire nézve. Nem egy nagy író búcsúzik fájdalmasan elbeszélése alakjaitól, lelke gyermekeitől, mikor már megírta róluk, amit írhatott, amit írnia kellett, mikor azok reánézve meghaltak, hogy azontúl a közönség, az utókor számára éljenek. Halhatatlan Adynk is mint halott gyermekeit látta már megírt és prédára adott verseit.

Így lehet ez az emberi munkával, emberi lélekkel készült tárgyakra nézve, akár a legapróbb csecsbecséktől kezdve a legnagyobbyszerű épületekig, örökszép költői alkotásokig, fogják mondani, de hogy lehet ilyet egész tájakra nézve állítani? Mikor ezeknek kialakulásában az emberi tervezésnek és munkának hol több, hol kevesebb, de mindig csekélyebb része van, mint a természet »holt« erőinek, a földkéreg összehúzódásának, a tűzhányók kitöréseinek, a kősziklák elmállásának, a hegymagaslatokon meggyűlő esővizek lefolyásának? Ezek a nagy történések adják meg egy táj igazi történetét, nem pedig

ama kis zöld takaró, melyet a nyomukban félénken kiütközött növényzet még csak nem is mindig borított, azok a liliputi házak, utak, hidak, melyeket az emberek még később és nem mindenütt szórtak reájuk.

A tájoknak bizony, mielőtt mostani alakjukban a mi számunkra élni kezdtek volna, mielőtt megközelíthetőkké lettek reánk nézve kies lapályaik, fenséges hegyormaik, felhasználhatókká televényterületeik, érc- és kölelőhelyeik — nem emberi életük volt. Hanem a világegyetem, illetőleg a Föld erői éltek bennük, hol egymással küzdve, hol egymást kiegészítve, segítve. Míg látszólag visszahúzódtak, a táj forrongása, élete megszűnt — és most már hozzáférhettünk, felhasználhattuk, élvezhettük, életünk részévé tehattük. A »holt« táj élni kezdett számunkra.

Ebben az értelemben ugyan nemcsak egész tájoknak van története, élete, hanem azok részleteinek, darabjainak, még egészen kis részecseinek is, mint például egy közetdarabnak, melyet semmiféle emberi munka, vagy akár növényi, állati érintés meg nem változtatott, majd azt mondanám: meg nem szentségtelenített. Ezekben a kis kavicsokban is élt egykor az egész Földgömb, az egész Mindenség élete, fog is előbb-utóbb újra élni, ám eme két élet közötti, csak a mi számainkra hosszú időszakban holt tárgy, mely nekünk hasznunkra, vagy ártalmunkra lehet, gyönyörködtet, vagy visszaszít, része életünknek, él reánk nézve.

Amit az élettelen tárgyakra nézve megállapítottam, hogy egykor emberi értelemben vehető életük volt, melynek bevégezése után kezdtek csak a mi számunkra valóságosan élni — az áll és pedig fokozott mértékben az emberek többségeire, csoportjaira, szervezeteire, intézményeire is. Szűkre szabott terünk nem engedi meg, hogy erre a kérdésre részletesebben kiterjeszkedjünk, ezért csak egyetlen példán, a római világállam példáján fogom a saját magára és az emberiségre nézve élés egymásra következő szakait megvilágítani.

Amíg a római állam létezett, hadakozott, növekedett, törvényeket alkotott, más népeket leigázott, kiművelt, elpusztított vagy jólétbe vezetett — bizonyára igen nagy, sokirányú érvényesülést fejtett ki a világban. Mindez megszűnt, mikor a világbirodalom összeomlott, meghalt. Ámde megszűnt-e ezzel jelentősége az emberiség életére nézve, vagy csak ekkor

kezdődött igazán? Amíg a római állam élt és küzdött más államokkal, népekkel, még saját kebelében is tiporták, marcangolták egymást a pártok és irányzatok — a *respublica*, az impérium úgy tűnhetett fel a benne és a rajta kívül álló emberek szemében, mint ami, ha már lennie kell, egészen másként is lehetne, sőt sokkal jobban is kellene lennie. Barát és ellenség egyenlő, bár különböző értelmű aggodalommal nézte, mi is alakul ki a kolosszus életéből, elhangzik-e benne a világot megjavító, megváltó szó, vagy pedig újabb szerencsétlenségek, gyalázatosságok áradnak ki belőle, melyek az egész építményt is pusztulással fenyegethetik. — Mihelyt azonban ez a pusztulás igazán bekövetkezett, a már csak emlékeiben élő római birodalom egészen más lett a továbbélő emberiségre nézve. Most már mint befejezett egészet látták igazgatási és jogi rendszerét, nyelvét, irodalmát, művészetét, gazdasági és jóléti berendezéseit. Mindebből sokat elvetettek, elítéltek, egyetmást üldöztek is. De más emlékeit viszont magasztalták, féltve őrizték, többször is megkísértették újból az életbe állítani. A gyűlölt, sokszor még meg is vetett ellenségből, elnyomóból csodálat és az elérés reménye nélkül utánzott eszmény lett. Másfélezer évvel a római állam halála után a földgömb olyan pontjain is ismerik a római nyelvet, jogot, történelmet, ahová létezése idején még híre sem jutott el, — ma senki sem hiszi, hogy a római hatást egy bármily késő nemzedék valaha számításon kívül hagyhatná, ami pedig a római állam egykorú ellenségeinek kétségtelenül leghőbb vágya volt.

A francia akadémiaát a halhatatlanok testületének nevezik. Nem mintha az ebbe a kiváló társaságba beválasztott egyének ezzel már megmenekülnének minden élő közös sorsától. Nem is azért, mert talán mindegyikük örökbecsű, nevüket a feledéstől mindenkorra megóvó művekkel ajándékozta volna meg az emberiséget. Hanem csakis azért, mert létszámuk mindig egyenlő, ha egy akadémikus elhal, akkor és csakis akkor egy újat választanak a testületbe. Ebben a »halhatatlan« társaságban már most az a szép, nem egy más hasonló egyesülés által utánzott szokás uralkodik, hogy az újonnan beválasztott tag székfoglalóját azon elhalt tag fölött mondott emlékbeszéd alakjában tartja, akinek helyére beválasztották. Akinek távozása oly díszes helyet nyitott meg számára az élő emberek társadalmában — annak ő viszont

zásul kijelöli, elhatárolja, kiemeli, örök időkre az utána élők emlékébe, gondolkodásába vési azt a helyet, melyet a halottak társadalmában ugyan, de mégis az élők számára elfoglalni hivatott.

Nagy költőknek, akinek nevét társaságunk viseli, Ady Endrének egyik kötete a »Halottak élén« különösen titokzatosan hangzó címet viseli. Mit tehet *egy* élő ember halottak élén? El sem indulhat, hiszen a halottak meg nem mozdulhatnak. Vagy tanúságul hívhatja őket saját állításának igazsága, indítványának helyessége mellett? Állítása, indítványa akkor is csak az övé marad, a halottak csupán saját, már elhangzott szavaik, véghezvitt tetteik mellett tanuszkodhatnak, az élő, ingadozó ember legfeljebb követheti őket, de nem állhat élükre. Elképzelhető ugyan egy emberfölöttien átható elme, az együttérzésre csodálatosan képes szív, amely azt mutatja, mondhatja az élőknek: Nézzétek, ezt érezték, gondolták, tették a halottak, ezt éreznék, gondolnák, tennék ma is, ha életsorsotokat reájuk bízátok. De amíg élő ember mondja ezt, még mindig nem vagyunk képesek szavai igazságát oly teljesen elhinni, átérezni, mint mikor már mint halott áll a halottak megrendíthetetlen, legyőzhetetlen hadseregének élére és onnan kiáltja felénk: Mindegyiketek mást akar, mindennap mást akartok, többnyire nem is tudjátok mit akartok. De tudjuk mi, a mi akarataink már egybeforrtak, egybeegyensúlyozódtak, mi el nem tántorodunk. Ezért a mi akaratunk lesz az, amely teljesezni fog!